

Сергій Троян

ОРІЄНТАЛІЗМ І ПОСТКОЛОНІАЛЬНИЙ ДИСКУРС У КОНТЕКСТІ «ПОСТМОДЕРНІСТСЬКОГО ВИКЛИКУ»

У статті проаналізовано основні положення орієнталізму і постколоніалізму. Розкрито головні риси постколоніальної теорії та її особливості. Засновником постколоніальних студій був американський інтелектуал Едвард Саїд. Основні положення теорії відображені в книзі «Орієнталізм». Поняття «орієнталізм» він вважає світоглядом, способом мислення, системою поглядів європейців на світ і суспільства, які раніше перебували у сфері колоніального впливу європейських держав-метрополій. Теорія постколоніальних студій знайшла розвиток у книзі Е. Саїда «Культура й імперіалізм». На Заході вона асоціюється насамперед з сучасними підходами до аналізу проблем расизму й заморських завоювань. Постколоніальні студії становлять науковий інтерес також і з точки зору загального дослідницького підходу в межах постмодернізму.

Ключові слова: *постмодернізм, орієнталізм, постколоніалізм, дискурс, Е. Саїд.*

Звернення до минулого — одна з найпоширеніших стратегій інтерпретації теперішнього
(Саїд Е. *Культура й імперіалізм* /
Пер. з англ. — К.: Критика, 2007. — С. 37)

«Постмодерністський виклик» почав формуватися на Заході з 60-х років ХХ сторіччя — «століття екстремізму» і «карнавалу революцій». Він призвів до виникнення «нової філософії історії» («нарративістської філософії історії»), сприяв повороту в бік антропологізації історії та започаткуванню ери «постструктуралізму» і нарративізму, дав поштовх зростанню інтересу до антропологічних аспектів «нової культурної історії» тощо. Справжнім народженням «нових зірок» у горнилі «постмодерністського виклику» стали праці американського історика Гейдена Вайта «Метаісторія. Історична уява в Європі ХІХ ст.» і французького філософа Поля Рікера «Час і оповідь»¹.

Постмодерністи запровадили кілька засадничих позицій: 1) образ дійсності несе інформацію не про саму цю дійсність, а про її сприйняття в межах конкретного культурно-історичного простору; 2) історичне пізнання насамперед дає знання про стан свідомості того, хто сприймає та

інтерпретує дійсність, а не про саму цю дійсність (на думку голландського теоретика історії Франка Анкерсмита, джерельне свідчення не є підтвердженням того, що в минулому щось справді відбулося — воно вказує не на саме минуле, а лише на його інтерпретації); 3) кількість історій відповідає числу інтерпретаторів дійсності; 4) історичний текст є не стільки відображенням минулого, скільки насамперед представленням індивідуального сконструйованого на основі історичних джерел і власних уявлень образу минулого (знаменита формула Жака Дериди стверджувала: «не існує нічого поза текстом»); 5) праця історика схожа на творчість письменника, без претензій на об'єктивність і науковий статус; 6) історія — це мистецтво або інтелектуальна гра².

Звідси, основною ознакою постмодерну і постмодерністських історичних праць фактично виступає абсолютизація ствердження відносності наших знань про минуле і заперечення пізнавальних шансів істориків. «Проте, — як влучно відзначила Н. Яковенко, — запозичене від постмодернізму сприйняття будь-якого джерела як тексту з власною внутрішньою логікою прислужилося й історикам, підштовхнувши їх до детального вивчення контексту, в якому виникло й функціонувало джерело або історіографічний твір, — його мови, культурних навичок і позиції автора, обставин написання тощо»³. Знаковою рисою постмодернізму стала мода на різні підходи, які вирізняються як міждисциплінарністю, так і незавершеністю сформованості методологічного наукового поля. Мова, зокрема, може йти про «мікроісторію» (класичною з-поміж інших тут можна вважати відому працю історико-антропологічного спрямування Роберта Дарнтонна «Велике побойще котів»⁴), гендерні, феміністичні студії, а також постколоніальний дискурс. Постколоніальні студії виступають у якості нового підходу й напрямку в дослідженнях як історії колоніалізму загалом, так й історії колоніального минулого окремих держав, країн і народів. Його виникнення пов'язане насамперед з новаторськими працями американських науковців.

Фундатором постколоніальної теорії був американець Едвард Саїд (1935–2003). Прийнято вважати, що «вибух постколоніальності» відбувся після виходу в світ його книги «Орієнталізм» у 1978 р. Автор розглядає її у тому числі як дослідження, спрямоване «на переосмислення того, що впродовж віків вважалося за безодню, яка відділяє Схід від Заходу»⁵. При цьому Е. Саїд своє головне завдання вбачав у запереченні точки зору, що різниця між Сходом і Заходом означала ворожість, дистанціювання, усталений і незмінний набір протилежних за своєю суттю натур і, відповідно, побудовану на такому баченні антагоністичну систему поглядів.

У загальному значенні поняття «орієнталізм» можна вважати світоглядом, способом мислення, системою поглядів європейців на світ і

суспільства, які раніше перебували у сфері колоніального впливу європейських держав-метрополій. З цього приводу Е. Саїд констатує: «... Сам орієнталізм є продуктом певних політичних сил і дій. Він становить школу інтерпретації, об'єктом якої є власне Схід, його цивілізації, мешканці та географічні простори. Його відкриття — праця незліченних учених, які видавали тексти, перекладали їх, створювали граматики і словники, реконструювали забуті епохи і створювали позитивістське верифіковане знання...»⁶. У зв'язку з цим дуже важлива ще одна думка американського дослідника: «... Від початку свого існування в західній свідомості Схід став словом, яке набувало широкого спектру значень, зв'язків і конотацій і яке не обов'язково відносилось до справжнього Сходу, але швидше до певного категоріального поля, яке оточувало це слово»⁷.

На основі свого аналізу Е. Саїд стверджує, що орієнталізм завжди був зорієнтований на утвердження за допомогою загальнокультурного тиску різниці між європейською і азійською частинами світу⁸. Тобто, його можна розглядати як основоположну політичну доктрину — «орієнталізм є фактом як культурним, так і політичним»⁹, пов'язану з домінуванням над Сходом, оскільки він був слабшим від Заходу, бо його «іншість» перейшла в слабкість. Заслуга Е. Саїда в тому, що він дослідив, як Захід не тільки конструє Схід, але й конструє його саме в якості свого Іншого, що містить усі незахідні, а, отже, негативні характеристики. Репрезентація Сходу ніби складалася з «перевернутих самоіміджів», що визначалися тільки виокремленням «відмінності» та «відсутності» зміни, прогресу, свободи й інших властивих Європі рис. Візерунок Сходу став відповідним дзеркалом, за допомогою якого Європа визначала, виправдовувала і звеличувала себе, водночас стверджуючи своє домінування над Іншим.

Американський інтелектуал небезпідставно вважав такий орієнталізм надзвичайно живучим і в сучасну добу: «Одним з аспектів постмодерністичного світу ери електроніки є зміцнення стереотипів, за допомогою яких пізнається Схід. Телевізія, фільми й інші мас-медіа поширюють інформацію щораз все більше стандартизованої форми. А якщо говорити про Схід, та стандартизація і культурні стереотипи тільки зміцнюють впливи академічної і фантастичної демонології дев'ятнадцятого століття про «таємничий Схід»»¹⁰.

Після публікації книги «Орієнталізм» наукова спільнота одразу визнала Е. Саїда гідним продовжувачем французького постструктуралізму. Його погляди й ідеї отримали назву «постмодерністської філософії», а самого Е. Саїда зарахували до постмодерністів. Однак американський учений відносив себе до «постколоніального» напрямку, який ще

називають «постколоніальними студіями». Цей факт він чітко і однозначно підкреслює в праці «Орієнталізм»: «Особливо мене цікавило поширення постколоніальних інтересів на проблеми, пов'язані з географією»¹¹.

Загалом «постколоніальні студії» трактуються як сукупність взаємозв'язаних концептуальних дискурсів, які усвідомлюються в єдиній мережі критичних проектів і програм, спрямованих на подолання наслідків економічної, політичної, але насамперед культурної та інтелектуальної залежності «незахідного» світу від західних зразків і прототипів. Така дефініція не суперечить генеральній позиції самого американського науковця. «І дійсно, — пише він, — одним з найцікавіших фактів у постколоніальних дослідженнях було нове прочитання канонічних творів культури не з метою їх приниження чи злісного критиканства, а з метою актуального вивчення деяких із їх положень і засад поза нав'язаними їм офіційними рамками якоїсь версії бінарної діалектики пан-слуга»¹². Використовуючи розроблену Ж. Дерріда техніку реконструкції тексту, Е. Саїд показав, яким чином численні праці західних авторів — географів, політиків, істориків, літераторів, лінгвістів, етнографів — репрезентували Схід у довільній і дуже часто принизливій формі¹³.

Пізніше Е. Саїд у праці «Культура й імперіалізм»¹⁴ розкрив історію співучасті культури в справі імперських заокеанських завоювань. З точки зору вагомості дослідження сам автор вказує, що «два чинники — загальносвітова модель імперської культури й історичний досвід опору імперії — роблять цю книжку окремим дослідженням»¹⁵. В анотації до неї вповні резонно відзначено, що підкорення і винищення тубільного населення здійснювали не тільки армії — ці акти готувалися заздалегідь у дискурсі й уяві, адже їхня брутальність вимагала потужного виправдального імпульсу. Опір на периферії та опозиція в метрополії, незалежність і визволення, відправлення у дикі землі та «подорож у», насилля і контрнасилля, тубілець і влада спостерігача, наратив і присвоєння географії — ці та інші теми сплітаються в ході «контрапунктного аналізу» Едварда Саїда¹⁶.

Концептуальна ідея американського дослідника ґрунтувалася на тезі про те, що майже скрізь у неєвропейському світі прихід білої людини викликав певний опір¹⁷. Уже в XIX сторіччі крім збройного опору в таких несхожих країнах, як Алжир, Ірландія чи Індонезія, майже всюди здійснювалися серйозні спроби культурного опору, спроби боронити національну ідентичність, а в політичній царині — створювалися асоціації та партії, спільною метою яких було самовизначення й національна незалежність. Ніколи імперська зустріч не зіштовхувала активного західного завойовника з бездіяльним чи інертним незахідним тубільцем. Завжди

існувала якась форма активного опору, зрештою, опір здебільшого й перемагав. Кульмінацією відповіді європейському домінуванню став потужний деколонізаційний рух у «третьому світі». Він привів до руйнації великих колоніальних імперій та колоніальної системи загалом у ХХ столітті.

Водночас треба бути свідомими того, що «імперіалізм не закінчився, не перетворився раптом на «минуле» в ту мить, коли деколонізація розпочала демонтаж класичних імперій»¹⁸. Так, Майкл Барретт-Браун у передмові до другого видання 1970 року своєї книжки «Після імперіалізму» (1963) доводить: «Імперіалізм і досі, поза сумнівом, наймогутніший чинник в економічних, політичних та військових стосунках, який означає, що економічно розвинуті країни підпорядковують собі менш економічно розвинуті. Ми все ще можемо з нетерпінням вичікувати на його завершення»¹⁹. Перефразовуючи Е. Саїда і зміщуючи його акценти з власне мас-медійної системи в бік імперіалізму загалом, не можна не зауважити і таке: ця світова система, що формулює й виробляє культуру, економіку та політичну владу разом із їхніми військовими й демографічними коефіцієнтами, має інституціоналізовану тенденцію виробляти «неозорі» транснаціональні образи, які тепер переорієнтовують міжнародний соціальний дискурс і процес²⁰.

Відповідно, в нових реаліях деколонізації й очікування на остаточне завершення доби колоніалізму/імперіалізму виникла потреба в осмисленні наслідків колоніального правління, тобто в постколоніальних студіях. Як ідейна течія, постколоніалізм займається вивченням ідентичності, культури та літератури — у сенсі культурного конфлікту між колишніми або нинішніми колоніями та країнами-колонізаторами. Загалом постколоніальна теорія розглядає культурні аспекти, які утворилися внаслідок європейської колонізації. Ера колонізації спричинила специфічне самовизначення як колонізаторів, так і колонізованих. Заслуговує на особливу увагу теза Е. Саїда: «Імперіалізм — це не тільки стосунки домінування, а й відданість особливій ідеології експансії»²¹. Колонізатори створили власний імідж просвічених і правих (серед американських авторів вживається термін «критична білість» — англ. *critical whiteness*). З іншого боку, у колонізованих розвивається колоніальна ментальність і згодом культурне низькопоклонство по відношенню до культури країни-завойовника, яка нав'язує колонізованому свою месіанську культуроносну функцію.

Поряд з цим треба звернути увагу на той важливий факт, що Е. Саїд проаналізував насамперед британський, французький, американський імперські досвіди як такі, що були винятково послідовними і мали особливу культурну центральність²². Американський автор виходив з того, що

загалом імперський гатунок Англії вищий, величніший та імпозантніший від інших. Але в імперській жазі всіх трьох метрополій (Британської, Французької, Американської) наратив завжди займав помітне місце і продовжує відігравати суттєву роль. Це підтверджує тезу, згідно з якою сила імперської системи країни, як правило, втілюється і в її потужній художній літературі. Тому не дивно, що саме відзначені вище колоніальні держави створили безперервну традицію романописання, якій немає аналогів у світі. Проте не забуваймо, що, як зауважив англійський історик Джордж Тревельян, «історія — це в першу чергу література й без талановитого стилю вона ніщо»²³. У цих трьох культурах ідея заморського панування — виходу поза прилеглі території в дуже віддалені землі — має привілейований статус. Вона прямо пов'язана з прозовими, географічними, мистецькими проєкціями уяви, а завдяки реальній експансії, управлінню, інвестиціям і зобов'язанням її присутність стає постійною. В імперській культурі є щось систематичне, і з найбільшою очевидністю ця ідея проявилася насамперед у Британській, Французькій і Американській імперіях.

Загалом теорія постколоніальних студій у західному світі асоціюється насамперед із сучасними підходами до аналізу проблем расизму й заморських завоювань. На наш погляд, постколоніальні студії становлять науковий інтерес і з точки зору загального дослідницького підходу. Звідси, ґрунтуючись на запропонованих Е. Саїдом у книзі «Культура й імперіалізм», а потім і його послідовниками (Гаятрі Чакраворті Співак, Гомі Бгабга, Еме Сезер, Міке Баль)²⁴ підходах, можна дати поліваріантне визначення постколоніалізму.

Постколоніалізм у широкому контексті — студії з вивчення історичного минулого, господарства, соціального зрізу, культури країн і народів періоду колоніальної залежності (на Заході це часто трактується як сучасний підхід до аналізу проблем расизму й заморських завоювань).

Постколоніалізм у вузькому розумінні — методологічний напрям або підхід, спрямований на дослідження колишніх колоніальних країн і народів і їх зв'язків з метрополіями, як правило і насамперед у контексті культурному, шляхом прочитання й інтерпретації відповідних літературних творів. Так, зокрема, «поняття «ідентичності» стало характерною ознакою й імперіалістичних культур, і тих культур, які намагалися опиратися європейським вторгненням». На думку Е. Саїда, «боротьба точиться між прибічниками унітарної ідентичності й тими, хто розглядає ідентичність як комплекс, який не можна зредувати й уніфікувати. Ця опозиція передбачає дві різні перспективи, дві історіографії: одну — лінійну й категоризовану, другу — контрапунктну і здебільшого кочову». Він наполягає на тому, що «тільки друга перспектива вповні чутлива до

реальності історичного досвіду. Почасти завдяки імперії всі культури переплелися, жодна не є ізольованою і чистою, всі гібридні, неоднорідні, надзвичайно диференційовані й немонолітні»²⁵.

Постколоніалізм у специфічному або вирізняючому контексті — техніка літературного аналізу творів представників колишніх колоній, прибічники якої також вважають її соціальною теорією. «Мій метод полягає в максимальному зосередженні на конкретних творах, у прочитанні їх насамперед як шедеврів креативної й інтерпретаційної уяви, а далі — демонстрація того, що вони є частиною стосунків між культурою й імперією»²⁶, — писав Е. Саїд.

Постколоніалізм у теоретичному контексті — теорія, яка розглядає культурні аспекти, що утворилися внаслідок європейської колонізації і зберігають свою актуальність у сучасних реаліях. Водночас Е. Саїд уповні резонно свідомий того, що «жодна теорія не здатна пояснити або висвітлити зв'язки між текстами й суспільствами. Однак читання і писання текстів ніколи не буває нейтральною діяльністю: у ній заховані інтереси, влада, пристрасті, задоволення, хай би яким естетичним або розважальним видавався твір»²⁷.

Постколоніалізм у дихотомічному контексті — це культурне протистояння на зрізі аналізу відносин «метрополія — колонія». Імперські режими, з точки зору постколоніальної теорії, намагаються утвердитися всіма доступними способами. Культура — один із них. «Культурні явища (мистецькі твори, культурні установи, процеси в культурному житті суспільства), — писав М. Павлишин, — можна вважати колоніальними, якщо вони сприяють утвердженню чи розвитку імперської влади: позбавляючи престижу, звужують поле активності, обмежують видимість, а то й нищать те, що є місцевим, автохтонним, словом — колоніальним, натомість підкреслюючи гідність, світову масштабність, сучасність, необхідність і природність столичного»²⁸. Деконструкцією цього колоніального дискурсу і виступає постколоніальний підхід, який створює відповідний контрдискурс.

Постколоніалізм у контексті дискурсу/контрдискурсу (сукупність висловлювань і текстів, які певним чином узгоджені між собою і діють як спільна сила) висвітлює суперечності, двозначності, властиві літературним текстам, автори яких намагаються звільнитися від колоніальної залежності. Він є противагою колоніальному дискурсу, що допомагає усвідомити, як гегемонія відображається в літературі, а також не збігається з антиколоніальним дискурсом, що доводить, як різні естетичні стратегії руйнують цю гегемонію.

Постколоніалізм у контексті тріади «колоніалізм — антиколоніалізм — постколоніалізм» — це один із видів протистояння колоніалізму в

культури. Йдеться про два види протистояння колоніалізму в культурі — антиколоніальний та постколоніальний. Антиколоніальним вважають звичайний опір колоніалізму (спроби переосмислити колоніальні цінності, щоб на місце імперських міфів поставити справжні ідеї національного визволення). Поняття постколоніального формується під «впливом постструктуралізму й постмодернізму, де префікс пост- не виключає паралельного існування в часі й виражає не так заперечення, як діалектичне зняття модернізму й структуралізму»²⁹.

Постколоніалізм в історичному контексті — часовий маркер, який позначає період і/або процес деколонізації; дискурс (у тому числі й культурний), який супроводжує цей процес. У цьому сенсі важлива думка Е. Саїда, що «культура й належні їй естетичні форми походять з історичного досвіду»³⁰. Постколоніальне, відмежовуючись від колоніального, одночасно вбирає в себе його історичний досвід, а той співіснує з ним в одному часі, місці та навіть одному культурному явищі. Центральною рисою постколоніального аналізу виступає виявлення (згідно з описом постмодернізму Фредріка Джеймсона) нових стосунків із минулим на основі стилізації і ностальгії, еkleктичної безладності культурного артефакту, переорганізації простору, феноменальної здатності сучасної імперської/постколоніальної культури до інкорпорації й утвердження нових зразків домінування. Постколоніальна дослідницька перспектива веде до створення двох історіографій — лінійної, категоризованої і контрапунктної, «кочової», які не є ізольованими і чистими, а переплелися між собою у розрізі постмодерністського дискурсу зі всіма його різноплановими аспектами.

¹ Рикёр П. *Время и рассказ* / П. Рикёр. Т. 1. — СПб., 1999; Т. 2. — М., 2000; Уайт Х. *Метаистория: Историческое воображение в Европе XIX века* / Х. Уайт. — Екатеринбург, 2002.

² *Зашкільняк Л.* Сучасна світова історіографія: Посібник / Л. Зашкільняк. — Львів, 2007. — С. 53–54; *Поморський Я.* Між наукою і мистецтвом: історія на зламі тисячоліть / Ян Поморський // *Україна модерна*. — К.–Львів, 2005. — Ч. 9. — С. 34.

³ *Яковенко Н.* Вступ до історії / Н. Яковенко. — К., 2007. — С. 225.

⁴ *Дарнтон Р.* Великое кошачье побоище и другие эпизоды из истории французской культуры / Р. Дарнтон. — М., 2002.

⁵ *Said E.W.* *Orientalizm* / Edward W. Said [Przekład Monika Wyrwas-Wiśniewska]. — Poznań, 2005. — S. 481.

⁶ *Ibid.* — S. 286.

⁷ *Ibid.* — S. 287.

⁸ *Ibid.* — S. 288.

⁹ Ibid. — S. 44.

¹⁰ Ibid. — S. 62.

¹¹ Ibid. — S. 481.

¹² Ibid.

¹³ *Никитин М.Д.* «Ориентализм» Э. Саида, теория колониального дискурса и взаимодействие Востока и Запада: к выработке нового понимания проблемы / М.Д. Никитин. — С. 5 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: www.sgu.ru/files/nodes/9877/14.pdf

¹⁴ *Саїд Е.* Культура й імперіалізм / Е. Саїд [Пер. з англ. В. Шовкун]. — К.: Критика, 2007. — 608 с.

¹⁵ Там само. — С. 12.

¹⁶ Там само. — С. 3.

¹⁷ Там само. — С. 11.

¹⁸ Там само. — С. 393.

¹⁹ *Barratt-Brown M.* After Imperialism / Michael Barratt-Brown. — New York: Humanities, 1970. — P. VIII.

²⁰ *Саїд Е.* Культура й імперіалізм / Е. Саїд [Пер. з англ.]. — К.: Критика, 2007. — С. 431.

²¹ Там само. — С. 267.

²² Там само. — С. 26–27.

²³ *Дюпон-Мельниченко Ж.* Французька історіографія ХХ століття / Ж. Дюпон-Мельниченко, В. Ададунов. — Львів, 2001. — С. 4.

²⁴ Див. в українському перекладі, наприклад: *Співак Г.Ч.* В інших світах. Есеї з питань культурної політики / Г.Ч. Співак [З англ. пер. Р. Ткачук, І. Супрунець, А. Кулаков]. — К.: Вид. дім «Всесвіт», 2006. — 480 с.

²⁵ *Саїд Е.* Культура й імперіалізм / Е. Саїд [Пер. з англ.]. — К.: Критика, 2007. — С. 30–31.

²⁶ Там само. — С. 26.

²⁷ Там само. — С. 442.

²⁸ *Павлишин М.* Що перетворюється в «Рекреаціях» Ю. Андруховича / М. Павлишин // Канон та іконостас. — К.: Час, 1997. — С. 246.

²⁹ *Павлишин М.* Постколоніальна критика і теорія / М. Павлишин // Слово, знак, дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. Марії Зубрицької. 2-е вид., доповнене. — Львів: Літопис, 2001. — С. 705.

³⁰ *Саїд Е.* Культура й імперіалізм / Е. Саїд [Пер. з англ.]. — К.: Критика, 2007. — С. 27.

В статье проанализированы основные положения ориентализма и постколониализма. Раскрыты главные черты постколониальной теории и ее особенности. Основателем постколониальных исследований был американский интеллектуал Эдвард Саид. Основные положения теории нашли отражение в книге «Ориентализм». Понятие «ориентализм» он считает мировоззрением, образом, системой взглядов европейцев на мир и общества, которые ранее находились в сфере колониального влияния европейских государств-метрополий.

Теория постколониальных исследований нашла развитие в книге Э. Саида «Культура и империализм». На Западе она ассоциируется, прежде всего, с современными подходами к анализу проблем расизма и заморских завоеваний. Постколониальные исследования представляют научный интерес также и с точки зрения общего исследовательского подхода в пределах постмодернизма.

Ключевые слова: постмодернизм, ориентализм, постколониализм, дискурс, Э. Саид.

The substantive provisions of orientalism and post-colonialism are analysed in the article. The main lines of post-colonial theory and her feature are exposed. The founder of postcolonial theory was American Edward Said. Its main provisions are reflected in the book «Orientalism». The concept of «Orientalism» he says European worldview, a way of thinking and belief systems of the world and societies, who have been in the field of European colonial influence of the metropolis. The theory of postcolonial studies is elaborated in the book E. Said «Culture and Imperialism». In the West, it is primarily associated with modern approaches to the analysis of the problems of racism and overseas conquests. Postcolonial studies are of scientific interest and also in terms of overall research approach within postmodernism.

Keywords: postmodernism, orientalism, post-colonialism, Edward Wadie Said.